

KONCEPT RAZORUŽANJA I KONTROLE NAORUŽANJA - UČINKOVITOST KVANTITATIVNIH I KVALITATIVNIH SPORAZUMA

Lea Fabić, dr. sc. Sandro Knezović*

Uvod

Posljednjih se godina međunarodna zajednica suočava sa sve većim brojem geopolitičkih tenzija koje su u središte pozornosti ponovno dovele i pitanje kontrole naoružanja. Čini se kako se teme kontrole naoružanja i razoružanja opetovano postavljaju na dnevni red međunarodne političke pozornice i kako se upravo za multilateralne sporazume, o razoružanju vjeruje kako će upravo oni iznjedriti mir i sigurnost u međunarodnoj zajednici. Ovakav tip sporazuma nije iznimka, nego ustaljena praksa već od kraja 19. stoljeća. Danas se može reći kako je od pojave prvih sporazuma, put kontrole naoružanja bio trnovit, ostavljajući za sobom trag značajnih uspjeha, ali i poražavajućih neuspjeha.

Kada govorimo o kontroli naoružanja, primjetna su tri tipa sporazuma: kvantitativni, kvalitativni i horizontalni. Kvantitativni sporazumi odnose se na ograničavanje količine proizvodnje i pohrane određene vrste oružja kojom neka zemlja može, i u ovom kontekstu, smije raspolagati. Kvalitativni sporazumi tiču se potpune zabrane proizvodnje i uporabe određenih

* *Apsolventica prijediplomskog studija politologije, Fakultet političkih znanosti*

oružja.¹ S obzirom na njihovu nominalnu oprečnost, u ovome je radu fokus na komparativnoj analizi kvantitativnih i kvalitativnih sporazuma u vidu ograničenja i/ili zabrane naoružanja. S obzirom na broj rastućih sigurnosnih prijetnji, potrebno je istražiti učinkovitost ovih sporazuma tijekom povijesti i njihove osnovne pretpostavke pretočiti u današnji svijet izrazito multipolarnog karaktera.

Prije same analize, vrlo je bitno definirati razliku između koncepta kontrole naoružanja (eng. *arms control*) i koncepta razoružanja (eng. *disarmament*) koji također igraju ulogu u samoj klasifikaciji ranije navedenih tipova sporazuma. Ukoliko se radi o sporazumu koji za cilj ima potpunu zabranu proizvodnje i posjedovanja određenog oružja, iza koje stoji težnja za stvaranjem sigurnije i stabilnije međunarodne zajednice, govorimo o konceptu razoružanja (www.britannica.com, 2024). Ovakav pristup dijeli znatno sličnije karakteristike sa spomenutim kvalitativnim sporazumima. Nasuprot potonjem pacifističkom pristupu, nalazi se koncept kontrole naoružanja koji potiče međusobnu usklađenost zemalja u ograničenju oružja (www.britannica.com, 2024). Čini se kako se kontrola oružja stoga ipak provodi u osjetno 'agresivnijem' tonu, s obzirom na to da se odvija u okviru međudržavnog natjecanja, poglavito velikih sila, te u okviru sveprisutne 'sigurnosne dileme'. Budući da je primarno riječ o kontroli količine oružja, čini se kako je koncept kontrole naoružanja integriran u sporazume kvantitativne prirode.

Kvalitativni sporazumi

Kvalitativni sporazumi, koji se postižu u cilju razoružanja, odnose se na potpunu zabranu određene vrste oružja ili nekog njegovog aspekta. Najutjecajnije su bile zabrane kemijskog i biološkog oružja. Prvi takav međunarodni sporazum datira iz 1675. godine kada su Francuska i Njemačka usuglasile zabranu korištenja otrovnih metaka. Dva stoljeća kasnije uslijedila je Konvencija u Bruxellesu kojom je zabranjena primjena otrova i otrovnih oružja, kao i oružja, posebnih materijala i projektila koji

1 Naposljetku, možemo govoriti i o horizontalnim sporazumima, kao o zasebnoj kategoriji, od kojih je najznačajniji Ugovor o neširenju nuklearnog oružja, poznatiji kao NPT (eng. *Nuclear Nonproliferation Treaty*). NPT je na određeni način odredio pet zemalja koje su nuklearne sile, a za cilj ima spriječiti širenje razvoja tog tipa oružja u drugim zemljama. Horizontalni sporazumi stoga pripadaju zasebnoj kategoriji kojoj je teško pristupiti, pogotovo pokušavajući analizirati njihovu učinkovitost. Posebno je problematična percepcija onih država kojima razvoj nuklearnog oružja zabranjuju zemlje koje ga same posjeduju. Uz to, problem predstavljaju zemlje za koje se ne zna s kakvom i kolikom količinom nuklearnog oružja raspolažu.

donose nepotrebnu (iako bi smislenije bilo reći dodatnu) patnju prilikom oružanog sukoba (OPCW, 2024). Međutim, ova Konvencija nije stupila na snagu, što ukazuje na tadašnji manjak političke volje, a ne nužno na neučinkovitost ovakvog tipa sporazuma. Ono što se može smatrati prekretnicom, a ujedno i neuspjehom, je Haaška mirovna konferencija 1899. godine na kojoj su se zemlje potpisnice obvezale suzdržati od korištenja onih projektila čiji je jedini cilj raspršiti pogubne plinove koji izazivaju gušenje. Nakon prve uslijedila je i druga Haaška konvencija 1907. godine, koja je ponovno uvela zabranu otrova i otrovnih oružja, koju Konvencija u Bruxellesu nije iznjedrila (OPCW, 2024). Navedene se Haaške konvencije danas smatraju svojevrsnim prekretnicama, a to i jesu u smislu začetaka postizanja sustavne i sveobuhvatne zabrane određene vrste ili aspekta oružja, na kojima su se temeljili daljnji naponi zabrane ovog tipa oružja u 20. stoljeću. No, kada znamo kako se već 15 godina nakon prve, a sedam godina nakon druge Haaške konvencije, u Prvom svjetskom ratu koristila značajna količina kemijskog oružja, postavlja se pitanje može li se uistinu govoriti o prekretnici? S obzirom na to da su osnove Haaških konvencija bile potpuno prekršene u razdoblju Prvog svjetskog rata, možda bi Protokol iz Ženeve poslužio kao bolji primjer. Tim je Protokolom iz 1925. godine ponovno usustavljen pokušaj zabrane kemijskog i biološkog oružja prilikom ratovanja. Ovoga puta uspješno. Iako njime nije zabranjeno pohranjivanje i proizvodnja takvog oružja, nego samo njegova uporaba u ratovanju, europske su bojišnice za vrijeme Drugog svjetskog rata ostale 'zaštićene' od kemijskog i biološkog oružja (OPCW, 2024).

Za vrijeme Hladnoga rata, naglasak je pretežito bio na kontroli nuklearnog oružja za masovno uništenje, no 1968. godine, zbog rata u Vijetnamu, ponovno se otvara tema kontrole kemijskog i biološkog oružja. Dok su pregovorio zabrani biološkog oružja tekli glatko što je rezultiralo i usvajanjem Konvencije o biološkom oružju 1972. godine, nažalost pregovori o zabrani uporabe kemijskog oružja trajali su još narednih 20 godina. Tek 1992. godine, predlaže se nacrt Konvencije o kemijskom oružju (eng. *Chemical Weapons Convention* - CWC) za koji je tadašnji njemački veleposlanik Adolf Ritter von Wagner rekao da „pruža kooperativni, nediskriminirajući legalni instrument kojim će se spektar kemijskog oružja eliminirati jednom za svagda“ (Robinson, 2008). Konvencija o kemijskom oružju je na snagu stupila 1997. godine i kao takva postala prvi multilateralni sporazum o razoružanju unutar zadanog vremenskog okvira čiji je cilj bio iskorijeniti jednu cijelu kategoriju oružja masovnog uništenja. Danas govorimo o 193 države koje su sporazum potpisale i ratificirale. Tri države sporazum nisu ni potpisale ni ratificirale, a to su Egipat, Sjeverna Koreja i Južni Sudan, dok

je Izrael jedina država potpisnica koja sporazum još uvijek nije ratificirala (OPCW, 2024). Ova činjenica, s obzirom na zbivanja u pojasu Gaze, izaziva određenu nesigurnost na razini međunarodne zajednice.

Kada govorimo o Konvenciji o kemijskom oružju, radi se o prilično uspješnom i učinkovitom kvalitativnom sporazumu čiji je cilj razoružanje. Sve proglašene (poznate) zalihe kemijskog oružja diljem svijeta kompletno su uništene. Uz to je od 97 proglašanih postrojenja za proizvodnju takvog oružja, njih čak 74 uništeno, a 23 su prenamijenjena u mirne svrhe (OPCW, 2024). Značajan utjecaj u implementaciji navedenog imala je Organizacija za zabranu kemijskog oružja (eng. *Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons* - OPCW), koja također ima i ulogu nadzornika postojećih postrojenja koja su prenamijenjena u mirne svrhe za razvoj kemijske industrije. Međutim, Konvencija o kemijskom oružju, koja se počela razvijati u razdoblju bipolarnog međunarodnog poretka, nije u potpunosti obuhvatila rizike i prijetnje koji mogu nastati daljnjim razvojem modernog načina ratovanja (Robinson, 2008: 226). Nešto na što se, također, moglo utjecati na samome početku, je stvaranje detaljnijeg popisa kemikalija i industrijskih postrojenja koje Konvencija zabranjuje. Osim toga, Robinson ističe kako najviše zabrinjava razlika između pravila i prakse, koja se u više navrata pokazala suprotnom od etosa Konvencije (2008: 233-234). Autor potom navodi nekoliko primjera prakse, u ovom slučaju Sjedinjenih Američkih Država, poput nepoštivanja vremenskih rokova, zanemarivanja i odbacivanja optužbi javnosti itd. (Robinson, 2008: 233). Promatrajući članak II. (9) i članak VI., koji navode aktivnosti koje nisu zabranjene Konvencijom, osim razvojnih aktivnosti u mirne svrhe, ističu se 'svrhe zaštite'; vojne svrhe, ali ne kao metoda ratovanja; te provedba zakona koja uključuje kontrolu nereda u vlastitoj zemlji (OPCW, 2024). Čini se kako je velika većina i dalje 'dozvoljenih aktivnosti' pomalo otvorena tj. prepuštena interpretaciji svake zemlje pojedinačno. Tako je, krajem 2023. godine, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda upozoravalo na velike nepravilnosti i nedosljednost u iskorištavanju dualne svrhe kemijskih agensa u slučaju Sirije (press.un.org, 2023). Nažalost, radi se o već ustaljenom problemu koji dokazuje da OPCW ne uspijeva u potpunosti nadzirati ni sankcionirati određene aktere.

Kvantitativni sporazumi

Kvantitativni sporazumi u kontroli naoružanja odnose se na ograničavanje količine nekog oružja koju države mogu proizvoditi, pohranjivati ili razvijati (world101.cfr.org, 2023). Kontrola naoružanja ne bi se trebala promatrati

kao cilj sama po sebi, već kao sredstvo i instrument kojim se jača sigurnost kada to dopuštaju političke prilike (Doty, 1991: 35). Ovakav se tip kontrole naoružanja prvobitno koristio kako bi se dvije sile, Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez, u vrijeme Hladnoga rata recipročno kvantitativno ograničavale. Dakle, tada se radilo o bilateralnim sporazumima, no pitanje je koliko su oni uistinu bili simetrični i recipročni. Nadalje, potrebno je analizirati kako se ovakav tip sporazuma razvijao tijekom vremena i kakva ga je sudbina dočekala po samom završetku Hladnoga rata, a i 30 godina kasnije u multipolarnom međunarodnom okruženju.

Krajem 60-ih godina prošlog stoljeća, dva suprotna bloka počela su pokazivati znakove političke volje koju je odlikovala određena dozu umora te osjećaj uzaludnosti ratovanja koji je proizašao nakon dva mučna svjetska rata. Pedesete su godine bile obilježene mukotrpnim pregovorima koji nisu iznjedrili službene sporazume na polju kontrole naoružanja. Jedini zabilježeni sporazum tog desetljeća bio je *Antarctic Treaty* koji je zabranio vojnu prisutnost na istoimenom kontinentu (Doty, 1991: 35). Prema Paulu Dotyju, s obzirom na značajnu asimetriju između dva bloka, u pogledu različitih političkih i vojnih kultura te njihovih geopolitičkih i vojnih prednosti, u to vrijeme nisu mogla ni postojati širom otvorena vrata za uspostavu detaljnijih i obuhvatnijih sporazuma. Prvu je inicijativu 50-ih godina potaknuo SAD, s predsjednikom Eisenhowerom na čelu. To je bila čuvena „*Atoms for Peace*” inicijativa, koju je tadašnji američki predsjednik predložio Ujedinjenim narodima. Inicijativa je trebala osigurati da tadašnje tri nuklearne sile Međunarodnoj agenciji za atomsku energiju predaju fosilni materijal iz svojih zaliha oružja. Prijedlog nije prošao i inicijativa nije stupila na snagu, no dovela je do formiranja spomenute agencije 1957. godine (Doty, 1991: 36). Druga inicijativa iz 1955. godine bila je „*Open Skies*” inicijativa kojom se nastojala povećati transparentnost između blokova i smanjiti strah od mogućih iznenadnih napada. Nakon nekih, kako se isprva činilo, uspona i još značajnijih padova, konkretniji koraci počeli su se poduzimati pojavom svojevrsnih radnih skupina: *Pugwash* grupe koja je okupljala SAD, SSSR i još 13 zemalja, te *Dartmouth* konferencije koja je isključivo okupljala američko-sovjetske stručnjake i političare (Doty, 1991: 40). Uz ove, bitno je spomenuti i Ugovor o neširenju nuklearnog oružja (NPT) kao prethodnicu značajnih kvantitativnih sporazuma. Sve su ovo bile naznake političke volje koja će se 70-ih godina prošlog stoljeća, pretočiti u Pregovore o ograničenju strateškog naoružanja (eng. *Strategic Arms Limitation Talks* - SALT) analiza kojih slijedi u nastavku.

Pregovori o ograničenju strateškog naoružanja u nastavku SALT I i SALT II

ključni su američko-sovjetski pregovori koji su obilježili navedeno razdoblje. Prvi pregovori (SALT I), završeni 1972. godine, osim službenih sastanaka i mini-plenarnih sjednica, vođeni su i u neformalnim uvjetima koji su, sudeći po rezultatima, bili presudan kanal za donošenje najtežih odluka unutar sporazuma. Tako je SALT I rezultirao značajnim pomacima na polju kontrole naoružanja: kontrole radarom, ograničenja na razine antibalističkih raketa i ograničenja njihove količine (*Anti-Ballistic Missile Treaty*), što se pokazalo glavnim postignućem pregovora uz privremeni sporazum o ograničenju strateških ofenzivnih oružja (Garthoff, 1977: 78). Iako obilježen nekim nedostacima, poput činjenice da nije uspio nametnuti trajna ograničenja strateškog ofenzivnog oružja, SALT I bio je uspješan po tome što je po prvi put postigao konkretne pomake u kontroli naoružanja na temelju suradnje dviju tadašnjih supersila – SAD-a i Sovjetskog Saveza (Garthoff, 1978). Godine 1974. SALT I pregovori nastavljani su i uspostavili su podjednak limit na strateška nuklearna dostavna vozila (Goldblat, 2021: 32). Idući pregovori (SALT II) zaključeni su 1979. godine. SALT II donio je početno ograničenje od 2400 interkontinentalnih balističkih projektila, podmorničkih balističkih projektila (eng. *Submarine-launched ballistic missile -SLBM*), teških bombardera itd. Međutim, SALT II istaknuo je i neke razlike u ograničenjima koja su postavljena SAD-u i onima koja su postavljena tadašnjem Sovjetskom Savezu. Navedene razlike američka vlada smatrala je nepravednima, a prisutan je bio i strah od krize zbog povećanja količine interkontinentalnih balističkih projektila (eng. *Intercontinental ballistic missile - ICBM*). Tako je, primjerice, Sovjetskom Savezu dopušteno 308 teških ICBM-a, a SAD-u nijedan. Razlike su bile vidljive i u manjku restrikcija na strateška nuklearna dostavna vozila, a potrebno je spomenuti da sovjetski strateški bombarder velikog doleta nije ni uvršten u sporazum... (Lieberman, 1984: 261). Zbog ovih nesuglasja, koja su potpirivala već ranije skeptičan stav SAD-a prema SALT-u II, ugovor nikad nije ratificiran, nakon što je SAD zbog sovjetske invazije na Afganistan, odustao od ratifikacije sporazuma. Ipak, obje su strane odlučile poštovati uvjete sporazuma premda nikad nije stupio na snagu. Nakon toga, počela je priča o *START*-u, trenutno jedinom važećem bilateralnom sporazumu o nuklearnim arsenalima SAD-a i Rusije (Klotz, 2020: 1).

Novi strateški sporazum o smanjenju oružja ili Novi *START* potpisan je 2010. godine i propisuje ograničenja strateških nuklearnih dostavnih sustava SAD-a i Rusije, kao i broja bojnih glava koje mogu postaviti na te sustave (Klotz, 2020: 1). Isto tako, propisuje mjere kojima će se osigurati reciprocitet sporazuma i međusobni nadzor. Novi *START*, iako je trebao isteći u veljači 2021. godine, prolongiran je na dodatnih pet godina. Usprkos tome što

je ponovno bio skeptičan, SAD je pristao na produženje sporazuma. No, potrebno je proučiti razloge zbog kojih je američka vlada bila skeptična. Naime, neke od tih zamjerki su što ni ovaj sporazum ne obuhvaća ruska nestrategička nuklearna oružja; zabrinutost oko razvoja novih ruskih dostavnih nuklearnih sustava; obrazac nepoštivanja koji je Rusija pokazala kad se radilo o velikim sporazumima o kontroli naoružanja (Klotz: 2020: 13). No, za potrebe ovoga rada ključan je problem same prirode ovoga sporazuma, a to je bilateralizam. S obzirom na bilateralnu strukturu koju ovi sporazumi vuku još iz Hladnoga rata, ostale nuklearne sile i njihovi nuklearni arsenali nisu dio ovoga sporazuma, od kojih se kao posebno problematična ističe Kina (Klotz, 2020: 17).

Zaključak

Sporazumi na području kontrole naoružanja i razoružanja svoj su vrhunac postigli u drugoj polovici 20. i prvom desetljeću 21. stoljeća. Ipak, analizirajući ih detaljnije, čini se kako je puno uspješnih sporazuma imalo znatne nedostatke ili doživjelo i svoj pad. U ovome su radu analizirana dva tipa sporazuma: kvantitativni i kvalitativni.

Kvalitativni sporazumi odnose se na potpunu zabranu neke vrste oružja ili njegovog određenog aspekta. Iako su začeci ovih sporazuma, poput Konvencije o biološkom oružju i Konvencije o kemijskom oružju bili uspostavljeni za vrijeme bipolarnog poretka Hladnoga rata, vremenom su se navedene Konvencije širile na sve veći broj aktera, danas članica organizacija poput Organizacije za zabranu kemijskog oružja. Ipak, čitajući Konvenciju o kemijskom oružju, čini se kako određeni članci ostavljaju veliku mogućnost njihove slobodne interpretacije, a posljedice toga teško je nadzirati i zadržati u okvirima Konvencije.

Nasuprot kvalitativnim su kvantitativni sporazumi koji za cilj imaju ograničavanje količine nekog oružja koju države mogu proizvoditi, razvijati i pohranjivati. No, dok su kvalitativni sporazumi premostili bipolarni međunarodni poredak završetkom Hladnoga rata, kvantitativni su sporazumi u većoj mjeri zaglavljani u bilateralnom okviru. Najznačajniji takvi sporazumi (SALT I i II te Novi START), ovdje analizirani, pokazuju kako u takvom 'natjecateljskom' okruženju, ispaštaju reciprocitet i simetrija. To su pokazali i sporazumi tijekom Hladnog rata kada je SAD, uz promicanje kontrole, promicao natjecanje u onim poljima naoružanja u kojima ima vojnu i tehnološku nadmoć (Lissner, 2021: 18). To je pokazala i činjenica da je jedini takav trenutno važeći kvantitativni sporazum Novi START, jer su

prethodni sporazumi ugašeni zbog manjka reciprociteta. Iako povećanje broja aktera može usporiti proces donošenja odluka, ono je potrebno kako bi se proširio opseg uzajamne suzdržanosti (Lissner, 2021: 16). Stoga se čini kako će ključan idući korak biti uključivanje ostalih sila u nastajuće sporazume. To bi najprije značilo uključivanje Kine u sporazume, a time i stvaranje trilateralnog sporazumnog okvira, za koji, izgleda, nema političke volje. Konkretno, ističe Lissner, potrebno je pregovarati o ograničenju raketne obrane koja bi pružila sigurnost Rusiji i Kini, bez ograničavanja sposobnosti obrane SAD-a i njegovih saveznika od drugih prijetnji (2021: 22). Potom je potrebno proširiti sporazumnu mrežu kako bi poprimila multilateralni karakter. Potonje bi uključivalo širenje dijaloga o strateškoj stabilnosti unutar stalnih članica UN-ova Vijeća sigurnosti. Konkretno, širenje suradnje odnosilo bi se na dijeljenje informacija o programima nuklearne modernizacije, rasprave unutar radnih skupina o verificiranju nuklearne redukcije, mogućnost inspekcija, stvaranje radnih skupina koje će se baviti smanjenjem rizika koje donose nove tehnologije (Lissner, 2021: 24). Međutim, uzevši u obzir kako je 2022. godine Rusija, jedna od stalnih članica Vijeća sigurnosti, nastavila oružani sukob koji je započeo 2014. godine aneksijom Krima, potrebno je zapitati se koja će biti daljnja uloga sporazuma o kontroli naoružanja. Nakon eskalacije i sukoba u Gazi, čini se kako će najpotrebniji biti multilateralni sporazumi koji bi za cilj trebali imati sprječavanje produbljivanja postojećih sukoba te eskalacije novih.

Bibliografija

- Doty, Paul (1991) Arms Control: 1960, 1990, 2020. *Daedalus* 120(1): 33-52.
- Garthoff, Raymond L. (1977) Negotiating SALT. *The Wilson Quarterly* 1(5): 76-85.
- Garthoff, Raymond L. (1978) Salt I: An Evaluation. *World Politics* 31(1): 1-25.
- Goldblat, Jozef (2021[1982]) *Agreements for Arms Control*. London i New York: Routledge.
- Klotz, Frank G. (2020) The Military Case for Extending the New START Agreement. *Rand Corporation*.
- Lieberman, Alfred (1984) Lessons and Problems of SALT; Perspective of START. U: Avenhaus, Rudolf i Huber, Reiner K. (ur) *Quantitative Assessment in Arms Control: Mathematical Modeling and Simulation in the Analysis of Arms Control Problems*. New York i London: Plenum Press.

Lissner, Rebecca (2021) The Scope for Arms Control. Council on Foreign Relations.

OPCW (Organisation for the Prohibition of the Chemical Weapons) (2024) Dostupno na: [Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons \(opcw.org\)](https://www.opcw.org)

Press.un.org (2023) 'Gaps, Inconsistencies and Discrepancies' Persist in Syria's Dossier on Dual-Use Chemical Agents, Security Council Told in Briefing. Dostupno na: ['Gaps, Inconsistencies and Discrepancies' Persist in Syria's Dossier on Dual-Use Chemical Agents, Security Council Told in Briefing | Meetings Coverage and Press Releases](https://www.un.org/press/en/2023/20230923.sc.1242.sgsm.shtml)

Robinson, J. P. Perry (2008) Difficulties facing the Chemical Weapons Convention. *International Affairs* 84(2): 223-239.

World101.cfr.org (2024) What is Arms Control? Dostupno na: [What Is Arms Control? | World101 \(cfr.org\)](https://www.world101.cfr.org/what-is-arms-control/)

www.britannica.com (2024) arms control Dostupno na: [Arms control | Nuclear Disarmament, Treaty Negotiations & International Security | Britannica](https://www.britannica.com/health/arms-control)

Nakladnik:

IRMO - Institut za razvoj i međunarodne odnose
Ulica Ljudevita Farkaša Vukotinovića 2
10000 Zagreb
www.irmo.hr

Za nakladnika:

Sanja Tišma, ravnateljica

Uredništvo:

Ana-Maria Boromisa,
Sanja Maleković,
Jakša Puljiz,
Sanja Tišma,
Aleksandra Uzelac

Lektura:

Snježana Ivanović

Grafičko uređenje:

Dragana Markanović

Ova publikacija odražava isključivo stajalište autora i Institut se ne može smatrati odgovornim prilikom uporabe informacija koje se u njoj nalaze.

Sadržaj publikacije moguće je prenositi bez prethodnog odobrenja IRMO-a pod uvjetom da se jasno i vidno navede izvor (autor, naslov, IRMO kao nakladnik te poveznica na internet stranicu objave).

Ovaj je rad nastao u sklopu projekta Međunarodne odrednice otpornog održivog razvoja (MO4R) financiranog sredstvima iz Nacionalnog plana oporavka i otpornosti 2021.-2026. - NextGenerationEU. Izneseni stavovi i mišljenja samo su autorova i ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

**Financira
Europska unija**
NextGenerationEU

IRMO
Institut za razvoj i međunarodne odnose
Institute for Development and International Relations